

ZAFER BAYBURTLUOĞLU - EMRE MADRAN

ANADOLU'DA 1308 M. YILINA KADAR
GERÇEKLEŞTİRİLMİŞ TÜRK - İSLAM YAPILARI
ÜZERİNE SAYISAL SINAMALAR

VIII. Türk Tarih Kongresi II. Cilt'den ayrışım

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ - ANKARA

1981

No: ab113

No: ab113

ÇEKÜL KÜTÜPHANESİ

DEMİRBAŞ NO. ab 113

SINIFLAMA NO.

ab 113

BAĞIŞCI M. Sözen

GELİŞ TARİHİ 2007

ANADOLU'DA 1308 M. YILINA KADAR GERÇEKLEŞTİRİLMİŞ TÜRK - İSLAM YAPILARI ÜZERİNE SAYISAL SINAMALAR

ZAFER BAYBURTLUOĞLU - EMRE MADRAN

Anadolu Türk yapı sanatı incelenirken, genellikle, Selçuklu dönemi, Beylikler dönemi ve Osmanlı dönemi ayırımına gidilmekte ve Selçuklu dönemi, klasik Osmanlı mimarlığının eşiği, bir başka deyişle, onun hazırlayıcısı olarak kabullenilmektedir.

İşte, dönemin bu önemi ve bu kabul bize bir Selçuklu dönemi yapıları dizini düzenleme gereğini duyurmuştu. Ancak, Anadolu'da, Türkler'in yerleşik bir ulus durumuna gelmelerinden önce gerçekleştirilmiş Türk ve İslam yapılarının bulunuşu, bu yapıları da araştırmaya katmamıza neden olmuş ve dönemin sonunu, Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılış tarihi olarak benimsenen 1308 M. yılıyla sınırlamamıza yol açmıştır.

Hemen belirtmek gerekir ki burada sunacağımız sayılar ve oranlar durağan değildir ve "istatistiği" yaptığımızdan beri de çoğalmasını, değişkenliğini sürdürmüştür, sürdürecektir. Yine bu arada, varlığı saptanan 1100 yapıdan ancak %55'inin günümüze kalabilmiş olduğunu ve bunların da bir bölümünün yıkıntı, bir bölümünün yapılan türlü onarım ve eklemelerle özelliklerini yitirmiş bulunduğunu da unutmamak gerektir.

Ancak, Anadolu Türk mimarlığını, onun gelişimini ve oluşumunu inceleyen araştırmalarda, Selçuklu dönemi yapılarının en ilginçleri örnek alınmakta ve geniş kapsamlı incelemelerde bile, bu dönem için, en çok 200 yapı, yargılara dayanak olarak kullanılmaktadır.

Yaptığımız kaynak ve eski belge araştırmaları ile vardığımız, 1308 M. yılına kadar Anadolu'da gerçekleştirilmiş 1100 yapı sonucu, araştırmalara katılan - en çok 200 - yapı sayısının yargılar için az olduğu kanısını uyandırmakta, bunun yanı sıra, varılan sonuçların ve bulunan oranların genellemelere yardımcı olacağı umulmaktadır.

Bu yüzden, uzun süredir yürütmekte olduğumuz çalışmayı ve sonuçlarını, bu sınırlı süre içerisinde ve özetle sunmayı gerekli gördük.

Araştırmayı “kongre”ye sunmayı kararlaştırdığımızda, dizinimizde, bugünkü sınırlarımız içerisinde yapıldığı saptanan 1100 yapı vardı ve bunlardan %55’i günümüze gelebilmişti, %36’sı ortada yoktu, %9’unun ne durumda olduğu bilinmiyordu.

Bu tarih ve uygarlık belgelerinin yıkımında, 13. yüzyıl için önemli etmen Anadolu’nun Moğol saldırısına uğramasıdır. Sivas’ın taş taş üstünde kalmayacak biçimde “tahribi”, Konya surlarının yıktırılması v.b. bu dönem içindeki yıkımın önde gelen örnekleri olarak sayılabilir. Öte yandan egemenlik kavgaları ve beylerin yarışmasının (rekabetinin) da yıkıma yol açtığı bilinmektedir. Buna örnek olarak Sultan I. İzzeddin Keykâvus’un Ankara’da yaptırdığı medresenin I. Alâaddin Keykubad’ca yıktırılması gösterilebilir.

13. yüzyıldan sonraki dönemlerde, uzun süre doğal olaylar (yer sarsıntıları, seller v.b.) ve iyi niyetli onarımlar ya da görev değişiklikleri dışında pek etkilenmeyen ve yıkılmayan yapılar 19. yüzyılda ve sonrasında eski eser kaçakçılarının talanına uğramış, kapı, pencere kanadı, korkuluk, çini v.b. taşınabilir parçaları soyulmuştur. Bu arada uygarlığın yok ettiklerine de değinmek gerekir ki plansız kentleşmenin sonucu yok olan Ankara/Kızılbey Mescidi, yol nedeniyle kışık bölümü sarsıntılarla karşı karşıya bulunan Alay Han (Nevşehir - Aksaray), bugün baraj suları altında bulunan Altunapa Hanı (Konya - Beyşehir) v.b. örnek olarak sayılabilir.

İnceleme konusu yapı türleri içinde (saptanabilen toplam sayıları üzerinden yapılan oranlamada), günümüze en çok örnek kalabilmiş olanı, köprülerdir (%81). Bunu sırasıyla, türbe (%81), cami (%70), han (%60) ve mescidler (%46) izlemektedir. En çok “tahribe” uğrayan yapı türü ise saray, köşk ve kasırlardır. Bu türün saptanabilen örneklerinin yalnızca %20’si günümüze gelebilmiştir. Tekke, zaviye ve hanikâhlar (%23), hamamlar (%37) ve medreseler (%40) de “tahribe” daha çok uğrayan türler olarak gözükmektedir.

Yapıların dökümü, yüzyıllar içerisindeki dağılımı, yoğunluğu ve varılan sonuçları şöyle sıralayabiliriz:

A. DİNSEL İÇERİKLİ YAPILAR:

1. Camiler :

Sınırları belirlenen dönemde ve bugünkü sınırlarımız içerisinde, toplam 115 cami yapıldığı saptanmıştır. Bunlardan %70’i var, %25’i yoktur. %5’inin ise ne durumda olduğu bilinmemektedir.

Bu 115 caminin %63'ü 13. yüzyılda, %12'si 12. yüzyılda gerçekleştirilmiştir. Artakalan önceki yüzyıllara dağılmakta, en eski yapısını ise İstanbul'da (Arap Camisi/8. yüzyıl) olduğu belirmektedir.

Tüm Anadolu için "normal" bir dağılım gösteren camilerin -Kayseri (2), Niksar (2), Sivrihisar ve Amasya dışında- 13. yüzyıl öncesinden olanları Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yoğunlaşmakta ve oranı %75'i bulmaktadır.

2. Mescidler :

Ayrı olarak 122, "kompleks" yapılar da katılacak olursa toplam sayısı 144'e ulaşan mescidlerin en eskisinin Silvan'da (11. yüzyıl) yapıldığı anlaşılmaktadır.

İlginçtir ki, 11. yüzyıldaki bu bir tek mescide, 12. yüzyılda, toplam yapı sayısının %7'si kadar mescid eklenmiş, bu yapı türünün artakalan %92'si 13. yüzyılda gerçekleştirilmiştir.

Bunların %46'sı günümüze ulaşabilmiştir. %46'sı yoktur, %8'inin de ne durumda olduğu bilinmemektedir.

13. yüzyılda, Harput (Arap Baba Mescidi ve Alacalı Mescidi) dışında, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde mescid yapısıyla karşılaşılma- maktadır. Ve yine ilginçtir ki Kayseri'de mescid yapısı yoktur. Doğu Anadolu'da tüm yüzyıllar içinde yalnızca iki mescid (Erzurum ve İspir) saptanabilmektedir.

Bu yapı türünün, bu dönem ürünlerinin %40'ı Konya çevresinde gerçekleştirilmiştir. Konya'yı Kırşehir (15 mescid ve hiçbiri bugün yok), Akşehir (7), Ankara (6), Sivas (6 mescid ve hiçbiri bugün yok) ve Amasya (5 mescid ve hiçbiri bugün yok) izlemektedir.

3. Tekke, Zaviye, Hanikâhlar :

Bu grupta toplam 64 yapı saptanmıştır. Bu 64 yapıdan %60'ı bugün yoktur. %17'sinin ne durumda olduğu bilinmemektedir. Günümüze kalabileni %23'üdür.

11. yüzyıldan 1 yapı saptanabilmiştir. Artakalan 63 yapıdan 4'ü 12. yüzyıl, 59'u ise 13. yüzyılda gerçekleştirilmiştir.

En eski örnekleriyle Tokat ve Niksar yöresinde karşılaşılan bu yapılara - bu dönemde - Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde hiç rastlanmamaktadır.

Tokat - Niksar - Erbaa ile Konya ve çevresinde yaygın olarak görülen bu tür yapılar için de önde gelen kent yine Konya'dır (16 yapı). Konya'yı 8 yapıyla Tokat, 5 er yapıyla Niksar, Sivas ve Erzurum izlemektedir. Ancak, bu son iki kentte hiç bir örnek kalmamıştır.

B. MEZAR ANITLARI :

Toplam sayıları 167 olarak saptanan mezar anıtları, genellikle üç durumda karşımıza çıkmaktadır.

- 1 — Ayrı, tek başına mezar anıtı durumunda bulunanlar,
- 2 — Yapıya bağlı olmakla birlikte ayrı kitle etkisi uyandıranlar,
- 3 — Yapıyla bütünleşmiş, kaynaşmış olmalarına karşın özel durumları nedeniyle niteliklerini koruyanlar.

Biz burada özel durumu olan üçüncü kümedekileri bırakıp, birinci ve ikinci kümelere soktuğumuz 145 yapının dökümünü yapacağız.

Bu 145 yapının %72'si günümüze kalabilmiştir. %24'ü bugün yoktur. %4'ünün ise ne durumda oldukları bilinmemektedir. %83'ü 13., %15'i 12., %1'i 11., %1'i de 10. yüzyıllardandır.

En eskisi Silvan'da (bugün yok) saptanan mezar anıtlarının en yoğun yapım dönemi 13. yüzyıl, en yoğun oldukları kent ise Konya'dır (35). Konya'yı Ahlat (12), Amasya (9), Erzurum (8), Kayseri, Kırşehir, Divriği (6 şar), Niksar (5 yapı) v.d. izlemektedir.

C. EĞİTİM YAPILARI :

1. Medreseler :

Tıp eğitimi nedeniyle darüşşifaları da kattığımızda 135 medrese saptanmaktadır. Bunların %57'si bugün yoktur, %5'inin durumu bilinmemektedir. %80'i 13., %18'i 12. yüzyılda yapılmıştır. 11. yüzyıldan 2, 10. yüzyıldan 1 yapı bulunmaktadır.

Bu yapı türünde de Konya 23 yapıyla birinci sırada yer almaktadır. Onu, sırasıyla Sivas (19), Mardin (8), Kayseri (7), Amasya (6), Diyarbakır (5), Akşehir (5) izlemektedir ki bu durum, medreselerin %50'den çoğunun, bu 7 "merkezde" toplandığını ortaya koymaktadır.

13. yüzyıl öncesi için medrese yapımının yoğun olduğu yöre Güneydoğu Anadolu'dur. Başka bir deyişle bu dönemde, Güneydoğu Anadolu'da öteki bölgelere oranla daha çok medrese yapılmışsa da, 13.

yüzyılda, İç Anadolu'da yapılan medreseler, bu yüzyıl toplamının %77'sine ulaşmıştır.

Burada şöyle bir sonucun sözü edilebilir; Konya - Kayseri - Sivas yörelerini içeren İç Anadolu ve Urfa - Mardin - Diyarbakır yörelerini içeren Güneydoğu Anadolu, dönemin iki önemli "kültür merkezi"dir.

2. Darü'l - Huffaz, Darü'l - Hadis v.b.:

Bu kümede, varlığı saptanan, daha doğrusu bu dönemde yapılmış olduğu bilinen bu tür yapı sayısı çok azdır. Günümüze bir tek örnek gelebilmiştir. Ne durumda olduğu bilinmeyen biri de katılacak olursa toplam sayıları 15'e ulaşmaktadır. 13. yüzyıldan önce örneğiyle karşılaşılmayan bu yapı türü Konya ve Sivas yörelerinde yoğunlaşmaktadır.

D. TOPLUMSAL İÇERİKLİ YAPILAR :

1. Hanlar :

Toplam olarak 179 sayısını veren hanlar, genellikle Kuzey, İç ve Güney Anadolu'da görülmektedir. 11. yüzyıldan, bilinen bir tek hana karşı, geri kalanların %4.5'i 12., %95'i ise 13. yüzyılda gerçekleştirilmiştir.

En eski örneğine 11. yüzyılda, Diyarbakır yöresinde rastladığımız hanlardan günümüze kalabileni %61'idir, %31'i yok olmuştur, %8'inin ise ne durumda oldukları bilinmemektedir.

Öteki yapıların, özellikle 12. yüzyılda yoğun olduğu Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde bu yapı türü hemen hiç görülmemektedir. Bu bölgede en uç nokta olarak Eski Malatya ve Harput yöresinde han'la karşılaşılacaktır.

2. Hamamlar :

En eskisi Kars yöresinde (Anı/11. yüzyıl) görülen bu dönem hamamlarından, saptanabilenlerin sayısı 70 tir. Bu 70 yapının %71'i 13., %25'i 12., %4'ü 11. yüzyılda yapılmıştır.

Günümüze %39'u gelebilmiş, %41'i yok olmuştur. %20'sinin ise ne durumda buldukları ya da olup - olmadıkları bilinmemektedir.

İç Anadolu'da, 12. yüzyıldan yalnızca 2 hamam saptanabilmektedir. Bu yüzyılda hamam yapımının en yoğun olduğu yöre Güneydoğu Anadolu'dur. Buna karşılık, 13. yüzyılda yapılan hamamların hemen tümü İç Anadolu'da yer almaktadır.

Konya bu yapı türünde de 12 hamamla ön sıradaki yerini korumakta, Konya'yı Harran (6), Mardin (5) ve İskilip (3) izlemektedir.

3. Köprüler :

İncelediğimiz dönemde gerçekleştirilmiş olduğu saptanan köprü sayısı 49'dur. En eskisi Adana yöresinde (9. yüzyıl) görünen bu 49 köprünün %84'ü 13. yüzyılda yapılmıştır. 11. ve 12. yüzyıllarda – Amasya dışında – yalnızca Güneydoğu Anadolu'da görülen köprü yapım çalışmaları, 13. yüzyılda Orta Anadolu'da yoğunlaşmaktadır.

Anadolu'da dağılışı genellikle kervan yollarını tutan bu 49 köprünün %81'i günümüze kalmıştır, %7'si bugün yoktur ve %12'sinin de ne durumda bulunduğu – olup olmadığı – bilinmemektedir.

4. Çeşmeler :

Yoğun olarak İç Anadolu Bölgesi'nde ve 13. yüzyılda karşımıza çıkan çeşmelerden 24'ü saptanabilmiştir.

En eskisinin 11. yüzyılda, Silvan'da yapıldığı kaynaklardan öğrenilen bu 24 çeşmeden ancak yarısı günümüze gelebilmiştir. 11. yüzyıldan ve 12. yüzyıldan yalnızca birer örnek saptanabilmektedir.

E. SARAY, KÖŞK, KASIR v.b. :

Bu “grupta” saptanan yapı sayısı 48 dir. En eski örneği ile Diyarbakır'da karşılaşılan 48 yapının %70'i 13., %23'ü 12., %6'sı 11., %1'i 10. yüzyıllarda yapılmıştır.

13. yüzyılda İç Anadolu'da yoğunlaşan saray, köşk, kasır v.b. yapılardan günümüze gelebileni %27'sidir, %67'si bugün yoktur, %6'sına ise yalnızca kaynaklarda ve kayıtlarda rastlanmaktadır.

Önemli merkezler de şöyle sıralanabilir: Konya (9), Antalya - Alanya (5), Kayseri (4), Amasya ve Diyarbakır (3'er yapı).

F. ÖTEKİ YAPILAR :

Bu “grub” a girmeden önce, kaleleri ayrı bir bölümde incelemeği düşünmüştük. Ancak, hemen tümü yabancı kökenli olan kalelerden Türk - İslam onarımı, eklemesi görülen 65'ini incelememize kattığımız “halde” önceki türlerde olduğu gibi bilgi verme olanağı sağlamadıklarından, burada yalnızca değinmeyi yeğledik.

“Öteki yapılar” deyimi de burada sıralayacağımız yapı türlerinden, 5 den çok örnek olmadığı ve bu sayı da bazı sonuçlar çıkarmakta yeterli bulunmadığı için seçilmiştir.

Bu “grup”ta; yapıdan ayrı ya da yalnızca bir bölümü kalmış 5 minare, 3 tersane, 3 kaplıca, 2 buzhane, 1 imaret, 1 fetvahane (?), 2 darphane, 1 deniz feneri, 1 namazgâh, 1 çarşı, 1 su deposu, 1 armanhane (?) yer almaktadır.

G. ÖNEMLİ KENTLER :

Yapıları; kentler, bölgeler ve yüzyıllara göre bu biçimde bağlandıktan sonra, yapılanma açısından önemli kentleri, karşılaştırmalı olarak, şöylece sıralayabiliriz :

Tüm yapıların %2'sinin yapıldığı 11. yüzyıl ve daha öncesinde Silvan ve Diyarbakır iki önemli “merkez” olarak görülmektedir.

12. yüzyılda Konya birinci sırayı almıştır. Konya'dan sonra ilk dört sırada Güneydoğu Anadolu kentleri (Mardin, Diyarbakır, Silvan, Harran) gelmektedir. Niksar, Amasya, Sivrihisar, Kayseri ve Tokat önde gelen on kenti tamamlamaktadır.

Yapılanmanın %84'ünün gerçekleştirildiği 13. yüzyılda, Konya birinci sıradadır. Bu kez Konya'yı izleyen öteki önemli “merkezler” olarak İç Anadolu kentleri (Sivas, Kırşehir, Kayseri, Amasya, Tokat) gözükmemektedir. 12. yüzyılda önemli yapılanma üsleri olan Mardin ve Diyarbakır, 13. yüzyılda 17. ve 18. sırada yer almaktadırlar. Bu sıralamadan, 11. ve 12. yüzyıllarda Güneydoğu Anadolu kentlerinde görülen yapılanmanın, 13. yüzyılda önemini büyük ölçüde yitirdiği, buna karşın İç Anadolu kentlerinin önem kazandığı açıkça ortaya çıkmaktadır.

Tüm yüzyıllar içinde yapılanma oranının en düşük olduğu Doğu Anadolu Bölgesi'nde yalnızca Erzurum'un, 13. yüzyılda önemsendiği belirmektedir.

H. YAPTIRANLAR :

İnceleme konusu yapıların %53'ünü kimin yaptırdığı bilinmemektedir. Bu bilgiler çoğunlukla vakfiyelerden, yazıtlardan elde edildiği gibi yapının adı da – bazen – kaynak olarak kullanılmaktadır. Yapılan araştırmada 34'ü kadın olan 288 kişi adı saptanmıştır. Bunlardan 213

ünün adı tek yapıda geçmekte, 75 kişinin birden çok yapı yaptırdığı görülmektedir. 5 ya da daha çok yapısı bulunanların sayısı ise yalnızca 16 dır. Bunlar arasında Sultan I. Alâaddin Keykubad 26 yapıyla başta gelmektedir. Onu izleyen kişilerin sıralaması ise şöyledir;

Sahip Atâ Fahreddin Ali (19)	Yapı
Pervane Muinüddin Süleyman (14)	”
Caca oğlu Nureddin Cibril (11)	”

I. İzzeddin Keykâvus (10)	yapı
Seyfeddin Karasungur (9)	”
Celâleddin Karatay (8)	”

II. Gıyaseddin Keyhusrev (7) ”.

Yaptıranlardan yola çıkarak vardığımız sonuçlardan, önemli gördüklerimiz de özetle şunlar;

- Sultanlıklarda üst düzeyde görevli beyler ve komutanlar yapım çalışmalarına en çok katkıda bulunan kişiler olarak gözükmektedir. Sultanlar ve aileleri ikinci sırayı almakta, bilim ve din adamları üçüncü “grup”u oluşturmaktadır. Son “grup”ta, görevleri kesinlikle belirlenemeyen kişiler bulunmaktadır.

- 4 ya da daha çok yapı yaptıranlar büyük bir çoğunlukla 13. yüzyılda yaşamış kişilerdir. 12. ve daha önceki yüzyıllarda 4 ya da daha çok yapı yaptıranlar genel toplamın yalnızca %1’idir.

- Anadolu Selçuklu Devleti dışında kalan beyliklerin (Artuklu, Saltuklu gibi) yöneticileri genellikle birbirine yakın sayıda yapı yaptırmışlardır. Bu sayı hiç birinde 5’i geçmemektedir.

- 1’den çok yapı yaptıranlar arasında belirli bir yörede, “hatta” kentte yapı yaptıranlar vardır. Özellikle, yönetim görevi yapan bu kişiler arasında, Seyfeddin Karasungur (Denizli), Caca oğlu Nureddin Cibril (Kırşehir), Mübarizüddin Ertokuş (Isparta - Eğridir yöresi), Nizameddin Yağıbasan (Tokat - Niksar yöresi), Necmeddin İlgazi (Mardin) sayılabilir. Dikkati çeken bir konu, bu yörelerde, aynı dönemde, aynı yoğunlukta yapı yaptıran ikinci bir kişinin bulunmamasıdır.

- 13. yüzyılın ilk yarısında yoğun bir yapım çalışmasına girişmiş olan sultanların adıyla, yüzyılın ikinci yarısında, hiçbir yapıda karşılaşmamaktadır. 1250-1308 yılları arasında komutanlar ve beyler ön planda gözükmektedir.

İ. YAPANLAR:

İnceleme konusu yapıların 77'sinde usta ve sanatçı adıyla karşılaşılmaktadır. Bu, saptanan yapıların %13'üdür. 77 yapıya katkısı bulunan usta ve sanatçı sayısı 60'dır. Bunlardan 15'inin "meslek"leri yazıtlarda ve kaynaklarda kesinlikle belirlenmiştir. Meslek "grup"larına göre dağılımları şöyledir:

Dülger (6)

Mimar (5)

Çini Ustası (2)

Bina Nâzırı (1)

Yazı Ustası (1)

60 usta ve sanatçıdan yalnız 9'u birden çok yapıda çalışmıştır. Abdullah oğlu Keluk 8 yapıda görev almış, 2 usta 3 değişik yapıda çalışmış, 6 ustanın ise 2 şer yapıda adları görülmüştür. 2 ya da daha çok yapıda görev alan ustalar aynı kentte çalışmışlar, yalnız Abdullah oğlu Keluk 2 değişik kentte (Sivas (?) ve Konya) görev yapmıştır.

Yazıtlardan ve kaynaklardan Anadolulu oldukları kesinlikle bilinenler toplam sayının %15'ini, Anadolu dışından geldikleri kesinlikle bilinenler %23'ünü oluşturmaktadır. Bu ikinci "grup"ta yer alanların tümü bugünkü İran ve Irak ülkelerindeki kentlerdendir. Bunlardan başka Türk ve İslam adı taşımayan, yabancı adlı (Rum, Ermeni v.b.) 4 ustayla daha karşılaşılmaktadır.